

NORDISKA MUSEET

FATABUREN 1987

Den kultiverade naturen

Den kultiverade naturen

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1987

FATABUREN 1987

ISBN 91-7108-279-4

ISSN 0348-971-X

© Nordiska museet och respektive författare.

Redaktör Anders Sandström.

Redaktionssekreterare Berit Nordin.

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om ej annat anges.

Summaries translated into English by Roger Tanner.

Grafisk form Bo Berndal, BIGG.

Omslagsbilden från Skansen foto Arne Biörnstad.

Risbergs Tryckeri AB, Uddevalla 1988.

Trädgårdsmästare och trädgårdsmästarämbetet i 1700-talets Stockholm

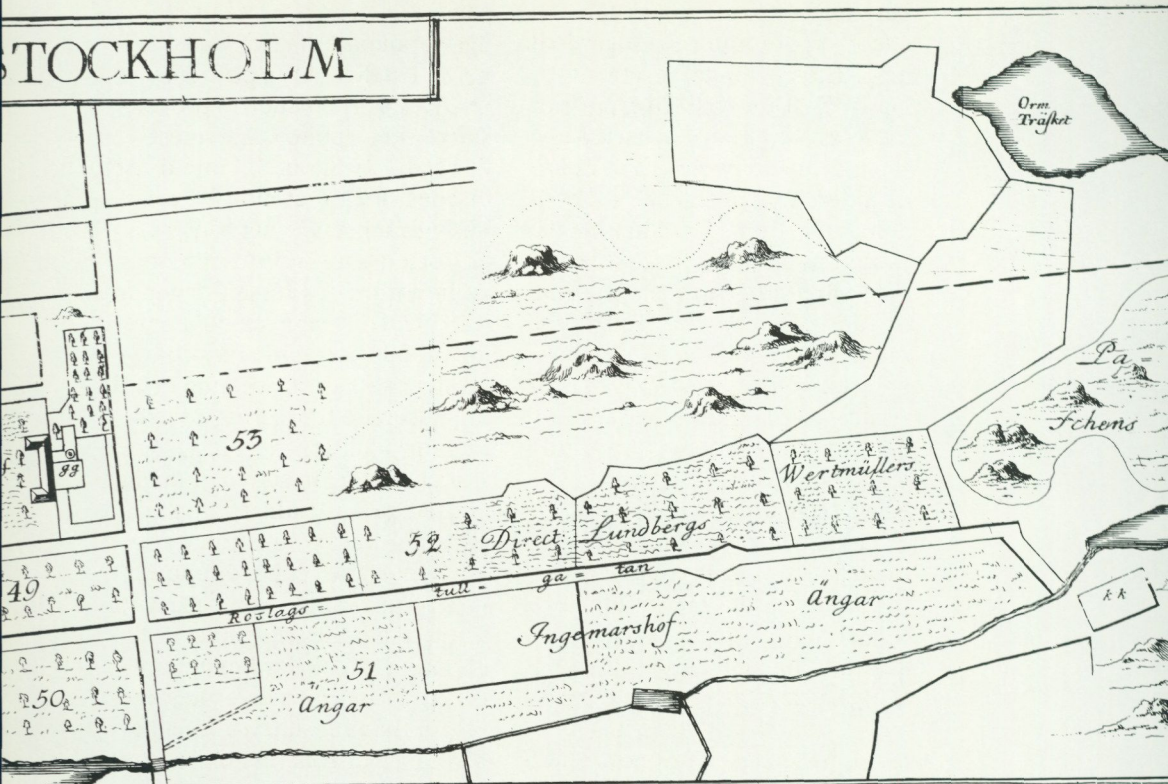
Vintern krigsåret 1709 var ovanligt hård. I den stora fruktträdgården vid Hässelby slott, tillhörig riksrådet Gustaf Bonde, hade endast 9 av 600 bärande träd överlevt. Att reparera de stora skadorna visade sig snart svårt eftersom de små handelsträdgårdarna i Stockholm inte maktade att leverera den erforderliga mängden fruktträd. Riksrådet Bonde fick därför i stället införskryva träd från utlandet, i sig ett vågspele under pågående krig. Från Hamburg beställdes 300 äpple- och päronträd, 200 körsbärs-, 50 plommon-, 50 aprikos- och persiketräd samt dessutom 100 dvärgträd. Han blev emellertid inte nöjd med denna leverans då de flesta av träden inom kort gick förlorade. Riksrådet Bonde lät då inhandla träd i Holland och senare även i Frankrike, men med samma nedslående resultat.¹⁾ Även om få i landet drev så omfattande odlingar som greve Bonde, delade han detta bekymmer med många andra till följd av den rådande bristen på inhemska trädskolor och kunniga trädgårdsmästare. När Träd-

gårdsmästarsocieteten i Stockholm instiftades med fulla skrärrättigheter genom en kunglig resolution i juni 1735, skedde det därför i översvallande patriotiska ordalag, typiska för frihetstiden: "Fördenskull och på det här i Riket all nödig och tillräcklig tillgång af goda och förfarna Trädgårdsmästare i framtiden må kunna hafwas samt Trädgårdsculturen dymedelst så mycket bättre uphjelpas och fortplantas..."²⁾

En av societetens viktigaste uppgifter bestod i att förrätta mästarexamen. I den kungliga resolutionen ges exempel på några av de ämnen som den blivande mästaren skulle förhöras i. Det kunde gälla "jordmånens art och beskaffenhet" eller okulering av träd. Bevarade frågeformulär i skräarkivet ger en mer detaljerad bild av de stora fordringar som ställdes för att gesällen skulle få ut sitt mästarbrev. Merparten rörde köksträdgården såsom "huru drivbänkar anläggas" eller "huru melonerna ansas" men kunde även gälla orangeriet t.ex. "hur en orangeri-driv-kur

Johan Tobias Sergels porträtt av Anna Maria Lindström, änka efter trädgårdsmästaren och bisittaren i Trädgårdsmästarämbetet, Olof Lindström, 1783. Foto Stockholms stadsmuseum.

STOCKHOLM

Directeuren Petter Lundbergs handels-trädgård vid Roslagsgatan, detalj från Wittingh, St Jacobs Minne, 1771. Kartan visar även den Wertmüllerska malmgården i grannskapet samt Paschens fåfänga vid Roslagstull, sedermera Bellevue.

beredes".³⁾ Dessutom skulle adepten göra upp en trädgårdsritning. Ett stort antal mästarritningar finns bevarade i Nordiska museets skråarkiv. De är intressanta som exempel på den rådande ålderdomliga smaken inom ämbetet. Flera av ritningarna har dessutom ett stort dokumentariskt värde eftersom de visar hur en rad av Stockholms trädgårdar såg ut under 1700-talet. Så återger t.ex. Olof Lindströms mästarritning (1751) baron Sacks trädgård i hörnet av Stora Trädgårdsgatan och Kockgränd nära Kungsträdgården.

Tillkomsten av Trädgårdsmästarsocieteten, senare ombildad till Trädgårdsmästarämbetet i Stockholm, blottlade en skarp motsättning mellan de infödda trädgårdsmästarna och de som var av utländsk härkomst. I en polemisk inlägga till Kommerskollegium menade några ur den senare gruppen att "Många kallas wäl en Trädgårdsmästare som äger alenast en jordfrugtplatz eller så kallad köksträdgård — — utan at hafva utryme till någon vidare Plantagie, män där af följer intet at han är i stånd at kuna lära andra . . ." ⁴⁾ För detta ändamål var deras fackkunskaper och estetiska skolning alldeles för ringa — "Största dehlen af trädgårdsmästarna slått ingen smak fått, [än] mindre wettenskap sig förwärfwatt . . ." Avsikten med denna svidande vidräkning med kollegerna var att rycka undan grunden för societetens ställning som främsta auktoritet vid avlägg-

andet av mästarprov i riket. Enligt opponenter fick kunska-
perna i stället sökas på utrikes
ort. Det som emellertid protest-
skrivelsens upphovsmän mest
fruktade, även om det inte direkt
utsades, var hotet mot det egna
näringsfånget. De var rädda för
att societeten skulle få monopol
på importen och försäljningen av
träd och frön. Så blev dock inte
fallet både beroende på skråbe-
stämmelsernas utformning och de
organiserade trädgårdsmästarnas
ringa produktionsförmåga. Den
stora efterfrågan som de kungliga
och adliga lustträdgårdarna ska-
pade fick därför substitueras med
en dyrbar träd- och fröimport,
vilken fortfarande kontrollerades
av de inflyttade trädgårdsmästarna,
ofta tyskar eller holländare. Bland
dessa möter vi protestskrivelsens
båda författare Johann Gollnitz och
Johann Ahlich. Av dem har i synnerhet
den sistnämnde blivit berömd genom
Den Swenske Lust-, Örte- och Trä-Gården
(1722). Redan i detta trädgårdstraktat
utdelar Ahlich åtskilliga rallarsvingar
mot de i hans ögon föga professionella
trädgårdsmästarna i Stockholm: "icke
alle äro kockar som bära långa knifwar
och samma lunda icke alle med rätta
bära Örte- och Trädgårdsmästare
Namnet som sig det samma tillägna
och sielfwe gifwa." Ahlich ger här
uttryck för ett tydligt avståndstagande
från den stora gruppen av hantverkare.
Denna strävan med en klar social udd,
ägde som bekant en motsvarighet

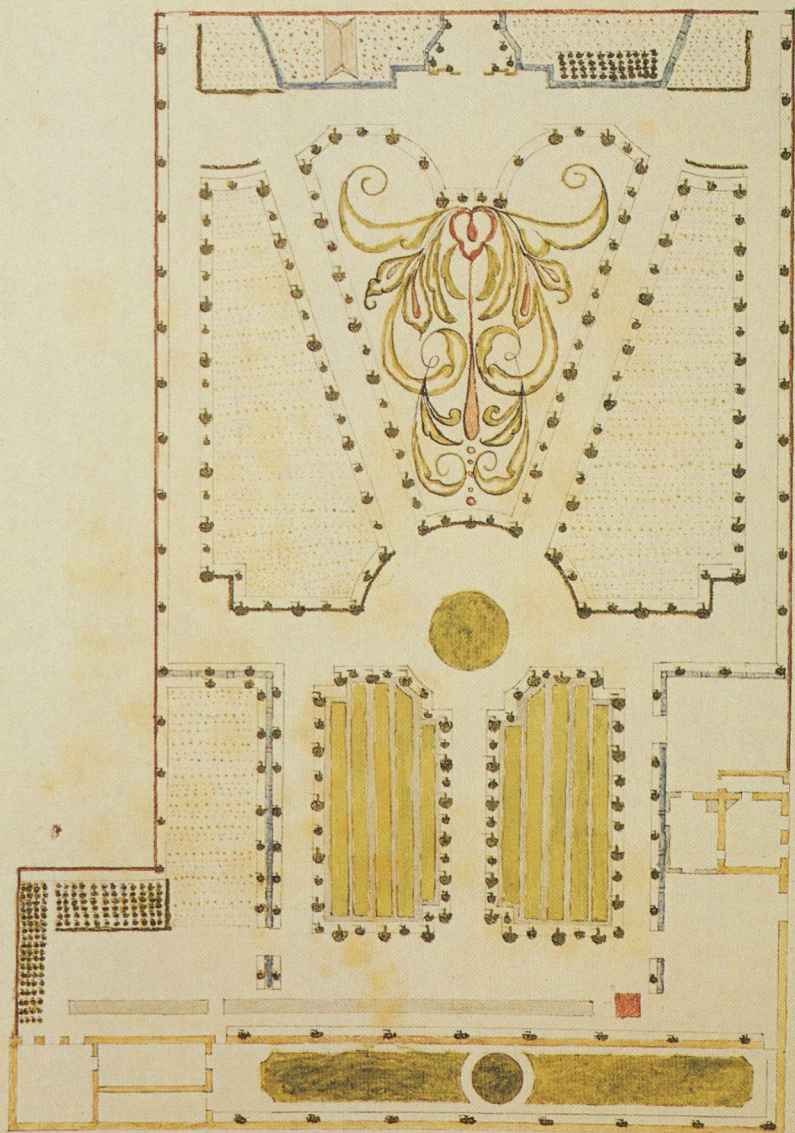
i striden mellan hovkonstnärerna och ämbetsmålarna under 1600-talet. Även nu var frågan om utbildning central. Detta är därför det första som Ahlich behandlar i sin handbok under rubriken *Om en Trädgårds-Mästare och dess nödige Egenskaper*. Enligt honom måste alla nybörjare studera *trädgårdsvetenskapen* hos en "namnkunnig och förfahren LärreMästare." Därefter bör adepten "gjöra en Resa uti fremmande och fierran belägne orter". Här skall han allra helst "gifwa sig i tjenst hos Hof-Trädgårds-Mästare til at therigenom på thet giörligaste inhämta hwad han på andra ställen sedan må applicera." Som vi senare skall se väckte dessa åsikter ont blod.

Det var inte bara Johann Ahlichs förtjänster som handboks författare, vilka gjorde honom inflytelserik, utan även hans ingifte i en av landets främsta trädgårdsmästartdynastier – Hårleman. Ahlichs hustru Catharina var brorsdotter till Johan Hårleman. Detta ger t.ex. en förklaring till att det var just Ahlich som ledde anläggandet av Tureholms trädgård på 1730-talet då kusinen Carl Hårleman var den arkitektoniskt huvudansvarige. Ahlich var med modernt språkbruk "konsult", m.a.o. en gentemot trädgårdsmästaren överordnad specialist, som både gjorde upp ritningar och skötte importen av träd från Holland.⁵⁾ Dessutom levererade han säkert också växter till Tureholm från den egna handelsträdgården, den

s.k. *Alix trädgård*, som låg i hörnet av Norrtullsgatan och Surbrunnsgatan, dvs. gamla Hamburgerbryggeriets tomt. I slutet av Ahlichs levnad besöktes trädgården av den unge Linné, som beskrivit dess olika växter i *Hor-tus Uplandicus*.⁶⁾ Efter Johann Ahlichs död övertogs trädgården av medhjälparen och svärsonen *konstträdgårdsmästaren* Sven Brehmer, för att sedan vårdas av denna familj i två generationer.⁷⁾ Brehmer gav inte bara ut en ny upplaga av svärfaderns handbok i trädgårdsskötsel (1744) utan övertog även Ahlichs frö- och träimport. Brehmers jämte några andra kollegers försök att ensamma få rätten att idka utländsk träd- och fröhandel avslogs emellertid av Kommerskollegium.⁸⁾ Trots detta framstod den Brehmerska handelsträdgården, som den främsta importören under resten av 1700-talet. Sven Brehmer dog redan 1767, men änkan fortsatte verksamheten, till en början med hjälp av äldste sonen Johan Alexander. Riktigt betydande blev träd- och fröimporten först sedan den yngre sonen Carl Conrad Brehmer övertagit Ahlichs gamla trädgård. Han stod väl rustad inför uppgiften efter att bl.a. ha tjänat i ett år som trädgårdsdräng hos den berömde William Aiton i Kew Gardens.⁹⁾ På detta vis hade den unge Brehmer blivit väl förfaren i det nya engelska trädgårdsmodet. Några år efter hemkomsten annonserade Brehmer därför i Stockholmsposten (1787) och erbjöd sig att anlägga

Trädgård på Högsås,
Rödlöga med rester
av äppelträdsallén —
sedd från sjösidan.
Foto 1987.

Upprättad af arkitekten till Sveriges hvarfverkanst. 12 Decemb. 1751.
 Gustaf Ockelberg
 Salomon Gerath ~ N° 2. Pagina 267. S. B.
 af Olof Eriksson.

trädgårdar i "den Engelska smaken, som nu begynt blifva den allmännaste och mäst antagne på de flästa ställen i Europa, förmodeligen utur den grund, at den synes närmast öfverensstämma med den intagande och prägtiga naturen; hvars skönheter, då de endast blifva framdragna och satte i behörig dag, lära göra et både lifligare och varagtigare intryck på våra sinnen än alla konstens fintliga, men invecklade påfund."¹⁰⁾ Med detta i minnet är det inte förvånande att Brehmer senare blev ansvarig för arbetena med det kanske mest utrerade exemplet på en engelsk trädgård i Sverige – Logårdsparkens omvandling under 1700-talets sista år.¹¹⁾ Dessförinnan hade han ofta anlitats i samband med införskrivandet av träd från utlandet avsedda för Haga och Drottningholm.

Carl Conrad Brehmer var långt ifrån den förste bland Stockholms trädgårdsmästare som vistats för studier i England. Först i raden var Kungsträdgårdens föreståndare Anders Kallström.¹²⁾ Denne hade ovanligt nog legat vid Uppsala universitet och då studerat botanik bl.a. för Linné. Genom ett generöst bistånd från Vetenskapsakademien kunde Kallström bege sig utrikes för studier. I Akademiens motive-ring hette det att densamma "fägnade sig här öfver mycket, mera som det nogsamt är bekant, i hvad lägervall Trädgårdsmästare Vetenskapen hos oss är, i det den handteras så som et blott handt-

värk, af folk som liten eller ingen theorie äga". 1763 vistades Kallström hos den svenskättade trädgårdsmästaren Sven Wittbom i Leyden. Genom Akademiens fortsatta stöd kunde han följande år resa vidare till London, där han under flera år tjänade som trädgårdsdräng i Kensington Gardens. Kallström är för övrigt den svensk som tidigast meddelat sina intryck av den nya trädgårdsstilen. Märkligt nog kan man inte knyta hans namn till någon av de nya anläggningarna i den s.k. *Ängelska smaken* i Sverige. Kallström figurerar däremot ständigt som leverantör av frön till nyttoväxter i de stora jordagodsens köksträdgårdar.

Ingen av dessa ledande trädgårdsmästare i Stockholm var skråanslutna. Trädgårdsmästareämbetet bestod i stället av småföretagare som hade ringa förmåga att tillgodose högre ståndspersonernas behov av rara växter och träd. Man inriktade sig i första hand på produktionen av grönsaker och frukt som försålades i bodarna vid Gröna gången på Blasieholmen eller Slussen. Majoriteten av trädgårdsmästarna var enkla hantverkare med liten skollning och små inkomster. De efterlämnade därför ofta få ägodelar. Änkan, som knappast hade råd att betala avgiften till lådan, avfördes från medlemsförteckningen och fick nu ta anställning som tjänstefolk i någon herrskapsfamilj. En representant för denna grupp finner vi i Sergels inträngande karaktärsporträtt av

Olof Lindströms mäs-tarritning från 1751 av baron Sacks trädgård i kvarteret St. Jacobs d. större, hörnet St. Trädgårdsgatan och Kockgränd. Tillhör Nordiska museet.

trädgårdsmästaränkan Anna Maria Lindström, vars make Olof Lindström varit bisittare i ämbetet. Att just Sergel tecknat av trädgårdsmästaränkan Lindström beror på hennes anknytning till familjen Wertmüller.¹³⁾ Påskriften berättar nämligen att Anna Lindström var "Trädgårdsmästar Hustru uppå Bromans hof då denna Egendom År 1745 af Framledne Lif Medicus Wertmüller inköptes, der hon Sedan uti sju års Tid Troget Tjent, vistas nu på Drottninghuset 87 år gammal."

Intill den Wertmüllerska trädgården låg en av Stockholms mest betydande handelsträdgårdar, Petter Lundbergs vid Roslagsgatan.¹⁴⁾ Lundberg var i början av 1750-talets ålderman i Trädgårdsmästareämbetet. Som sådan drev han en ganska hätsk politik gentemot alla utomstående konkurrenter. Med kraft inskred Lundberg t.ex. mot bildandet av ett trädgårdsmästareämbete i Lidköping för att vidmakthålla Stockholmsskråets monopolställning. Ett större hot kom från de invandrade trädgårdsmästarna i huvudstaden, men även i detta avseende lyckades Lundberg i sitt uppsåt. Så förhindrade han att Sven Brehmer och Heinrich Gollnitz fick ensamrätt på frö- och trädimporten.¹⁵⁾ Det verkar därför märkligt att den holländske handelsmannen Anton Henrik Gemnicks trädgårdsmästare Johan Oosthoff vann inträde i ämbetet under Lundbergs tid som ålderman.¹⁶⁾ I skrift företrädde

Lundberg samma utpräglad nationella linje – "jag håller före, at förste omsorgen hos oss bör vara om våra inhemska växters skiötsel och fortplanterande..." skrev han i *Then rätta Swenska Trädgårds-Praxis* (1754). Därför hade man enligt Lundberg lite att lära av utländska trädgårdshandböcker med tanke på de annorlunda klimat- och växtbetingelserna i Sverige. Han ville på detta sätt inympa nationell stolthet hos sina yrkesbröder. De erfarenheter som de inhemska trädgårdsmästarna förvärvat var oundgängliga för trädgårdsskötseln i landet. I detta sammanhang är det lätt att förstå att Lundberg inte hyste några högre tankar om Johann Ahlichs trädgårdshandbok. I förtalet till *Den Swenska Frö-Samlaren* (1775) hånade därför Lundberg öppet ett av Ahlichs odlingsrecept.

Av Petter Lundbergs båda skrifter blev i synnerhet *Then rätta Swenska Trädgårds-Praxis* en best-seller och utkom i hela fem upplagor fram till år 1798. Den renderade honom rätten att bära värja efter särskilt kungligt beslut och dessutom erhöll han senare äretiteln *directeur*, något som annars enbart vederfors kungliga trädgårdsmästare.¹⁷⁾ Att Lundberg 1752 blev invald som ämnessven i Vetenskapsakademien måste i lika hög grad ha tilltalat hans fåfänga.

1787 avled Petter Lundberg i en ålder av 76 år och bland hans arvingar fanns en brorsdotter Ulrica Lundberg, som var gift med

den berömde trädgårdsanläggaren Johan Christian Ackerman vid Haga.¹⁸⁾ Förmodligen var det Ackerman som skötte avvecklingen av den Lundbergska trädgården. Så ombesörjde han t.ex. försäljningen av en större mängd träd till Drottningholm 1788.¹⁹⁾ Ackerman kan egentligen inte räknas till Stockholms trädgårdsmästare. Likafullt spelade han en stor roll för trädgårdsskötseln i huvudstaden i sin egenskap av föreståndare för Karlbergs park och trädskola. 1785 blev Ackerman också ansvarig för Haga Lustpark, där han samma år anlade en trädskola som skulle bli den första mer betydande i landet. Johan Christian Ackermans framgångar som specialist på trädplanteringar gjorde honom snart till ledamot av både Patriotiska Sällskapet och Vetenskapsakademien. Ackerman var påpasslig nog att 1796 skänka Aka-

demien större delen av de lövträd som planterades i den engelska trädgården runt Observatoriet.²⁰⁾ Som tack blev han fyra år senare vald till ledamot av första klassen, en prestigefylld utmärkelse. Sedan Johan Hårlemans tid hade ingen trädgårdsmästare fått ett så stort erkännande som Ackerman. Han representerade den grupp av trädgårdsspecialister, som utkristalliserats vid sidan om de ordinära trädgårdsmästarna. Deras särställning markerades av titlar som *planteur*, *orangeur*, *konst-trädgårdsmästare* eller som i Ackermans fall *directeur*. Det faktum att han vid Haga hade lärjungar från Tyskland, om än det svenska Pommern, är betecknande.²¹⁾ Trädgårdskonsten hade vid 1700-talets slut utvecklats så mycket i Sverige att man inte längre var beroende av dyrbar trädimport eller inkallade trädgårdsmästare.